



Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags

í landi Fossness í Árborg



Margrét Hrönn Hallmundsdóttir

Edda Linn Rise

Oktober 2006

2006/6

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráningar	3
Fornleifaskráning og aðferðir	4
Aðferð við skráningu	5
Saga jarðanna og fornleifar	8
Saga Hellis	8
Saga Fjalls	12
Náttúrufar og jarðabætur	14
Saga Fossness	15
Fornleifaskrá	16
Niðurlag	21
Heimildaskrá	22

Inngangur

Sumarið 2004 var aðalskráning gerð á jörðinni Fossnesi í Árborg, áður Ölfusi.

Skráningin var gerð í tengslum við aðalskráningu fornleifa í Sveitarfélaginu Árborg sem hefur staðið yfir síðan 2004.

Þann 5. desember 2006 óskaði Grétar Zophoníasson fyrir hönd Árborgar eftir að athugað væri svæði í kringum Fossnes vegna fyrirhugaðs deiliskipulags á jörðinni.

Þann 6. desember gerði Margrét Hallmundsdóttir fornleifafræðingur aðra vettvangsrannsókn á fyrirhuguðu deiliskipulagssvæði. Vettvangsrannsókn sumarið 2004 unnu Edda Linn Rise og Margrét Hallmundsdóttir. Margrét vann skýrslu vegna fyrirhugaðs deiliskipulags.

Svæðið sem um ræðir nær frá Árbæjarvegi til suðurs að Ölfusá. Svæðið er nokkuð blautt og hefur verið mun blautara áður en það var ræst. Svæðið hallar nokkuð í átt að Ölfusá og er nokkuð þýft og fyrir miðju svæði er bæjarhóll Fossness sem var í byggð frá 1500 til 1800. **Bæjarhóllinn og minjar á honum eru á svæði sem er utan þessa deiliskipulags.**

Tilgangur fornleifaskráningar

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;

- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið.
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausum. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið

fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Áður en vettvangskonnnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í gagnagrunninn Sarp, sem að hluta er sérstaklega hannaður fyrir fornleifaskráningu.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847.

Með jörðinni fylgir skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndir eða teikningar eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á kort frá Landform ehf..

Aðferð við skráningu

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðanna, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir.

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með heiti jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem Fasteignamat ríkisins hefur úthlutað, t.d Hellir - 182356-489

og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt Jarðatali Johnsens, 489í nefndu tilviki. Þar að auki er fornleifunum gefið raðnúmer innan hvernar jarðar; bæjarstæði Byggðarhorns væri nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti: Hellir - 182356-489 - 1

Sé jörð með landsnúmer en ekki númer í Jarðatali Johnsens flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyrðu við ritun jarðatalsins sem í þessu tilfelli er Hellir.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu, þótt þeirra sé getið í heimildum, og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild” sé til um t.a.m. útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er, því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d. Fossnes er það sérstaklega skráð, en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS hnit á vettvangi og þau færð í skrána. Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi kort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Hnitin sem gefin eru upp eru í landskerfinu ISN93.

Staðhættir og lýsing

Í kafla um staðhætti og lýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær ekki fundist við vettvangsskráninguna. Við skipulag framkvæmda er engu að síður nauðsynlegt að taka tillit til þessara heimilda, því að fornleifar geta, sem fyrr segir, leynst undir sverðinum.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um sérhverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og lýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Heimildamenn

Saga jarðarinnar og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarðarinnar og fornleifar er stiklað á stóru um sögu jarðarinnar. Þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Athugasemd vegna sögu Fossnes

Fossnes var afbýli frá Fjalli sem fór í eyði árið 1729 en þá myndaðist býlið Hellir í landi Fjalls. Fossnes var síðar undir landi Hellis. Vegna þessa og vegna þess að Fossnes var í eyði árið 1847 þegar jarðabók J. Jonhsen var gerð hefur Fossnes ekkert númer og skráist undir Helli.

Saga Fossnes er skráð aukalega síðast án númers.

Hellir - 182356-489

Saga

Í *Manntalinu 1703* birtist jörðin Hellir fyrst í heimildum. Það ár var jörðin partur af jörðinni Fjalli (*Manntal á Íslandi árið 1703*. 1924-1947:557) en afbýli Fjalls voru fjögur talsins. Um þetta leyti lagðist byggðin af í Fjalli (Guðmundur Kristinsson. 1991:54) og við það fékk Hellir mest af landi Fjalls.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:416) **Eftir að Fossnes lagðist í eyði árið 1802 fór sú jörð sömuleiðis undir Helli.** (Árnessýsla. *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843*. 1979, bls. 203-4.) Ingólfur Arnarson landnámsmaður var þriðja vetur sinn á Íslandi undir Ingólfsfelli fyrir vestan Ölfusá. Ýmist er talið að hann hafi búið þar sem síðar stóð býlið Fjall, eða að hann hafi verið á Hólsstöðum eða Hólmstöðum. „Hvor staðurinn sem réttari er ber öllum sögnunum saman um að Ingólfur hafi búið undir Ingólfsfjalli og þessi fyrsti norræni landnámsmaður Íslands eignar sér land allt að Ölfusá, þar sem nú eru Ölfus, Grafningur og Þingvallasveitin vestanverð.“ (Bjarni Harðarson. 2001:59) Þar sem Hellir var afbýli af Fjalli er ekki ósennilegt að Ingólfur Arnarson hafi verið eigandi þess lands er jörðin Hellir var síðar byggð á.

Hellir var í byggð allt til ársins 1930 en þá lagðist jörðin í eyði í tvö ár. Eftir það bjuggu þar hjónin Einar Sigurðsson og Pálína Benediktsdóttir en eftir að þau fluttust af jörðinni árið 1944 lagðist hún aftur í eyði. Tveimur árum síðar komu þau aftur og byggðu sér hús og nefndu býlið Einholt. Þau bjuggu þar til ársins 1961. Árið 1972 voru húsin í Einholti rifin. (Guðmundur Kristinsson. 1991:65) Árið 1977 var Selfosshreppur eigandi jarðarinnar. (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:411)

Fleiri býli virðast hafa verið á Helli en „Óljósar sagnir herma að í brekkunni í Ingólfsfjalli hafi verið býli sem hét Eyðihvammur.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:416)

Einar Sigurðsson orti um Helli vísu svohljóðandi:

Hér eru klif og klettatröll

og keldur holta milli

Samt munu þau undur öll

öðlast marga hylli.“ (Guðmundur Kristinsson. 1991:65)

Í Helli hefur löngum verið mannmargt en árið 1703 bjuggu þar fjórar manneskjur (*Manntal á Íslandi árið 1703*. 1924-1947:557) og árið 1729 bjuggu þar sjö manns. (*Manntal 1729 í þremur sýslum*. 1924-1947:634) Árið 1801 bjuggu þar níu manns. (*Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt*. 1978:304)

Um skuldir, kvaðir og stærð jarðarinnar segir í *Jarðabókinni*: „Dýrleiki þess er við c lxxx álnir og so tíundast. ... Landskuld xx álnir. Betalast í fríðu eður landaurum innsveitis. Leigukúgildi ekkert í næstu 5 ár, áður ii, og fjell þá kotið í auðn. Leigur betöluðust í smjöri. Kvaðir öngvar. Kvikfjenaður er eftir því sem ábúandanum hagar þar eður heima hjá sjer í Ósgerði. Fóðrast kann við kúgilda þungi.“ (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:292-3) í *Nýrri jarðabók*, sem rituð var árið 1848, segir um hundraðatölu Hellis að hún sé 18,7 en að til forna hafi hún verið 15. (*Ný jarðabók fyrir Ísland*. [Ártal vantar]:32) Þegar *Jarðatal á Íslandi* var ritað árið 1847, var landskuldin 0,50 og kúgildin 3. Það ár var jörðin beneficium. (Johnsen, J. 1847:74)

Jörðin Hellir virðist hafa haldið sama nafninu frá því jörðin birtist fyrst í heimildum. Sennilega er nafnið af því komið að á svæðinu eru margir hellar, misstórir, má nefna t.d. Stórahelli, Litlahelli og Barnahellissskúta. Stórihellir er friðlýst fornleif en hann var friðlýstur af Matthíasi Þórðarsyni þjóðminjaverði 5. maí 1927. (*Fornleifaskrá. Skrá um friðlýstar fornleifar*. 1990:77) Þess má geta að hellirinn er ekki talinn manngerður. (Matthías Þórðarson. 1931:65) Í *Sögu Selfoss* segir um Helli : „Nafnið gæti bent til þess, að fyrst hafi verið búið í hellinum þ.e. „í Helli.“ (Guðmundur Kristinsson. 1991:54)

Símon Dalaskáld orti vísu um Stóra-Helli:

Hellirinn er hjarðarskjól

hlaðinn blóma frýnum.

Náttúran það byggði ból

bezt með höndum sínum. (Guðmundur Kristinsson. 1991:204)

Hellir var í Arnarbælisprestakalli árið 1899, (Þorvaldur Thoroddsen. 1899 og 1905:190) eftir það var jörðin í Kotstrandarkirkjusókn til ársins 1948 en þá var jörðin ásamt öðrum býlum á landi Hellis flutt til Laugardælakirkju. (Sveinn Níelsson. 1950:38)

Engin býr í Helli í dag.

Náttúrufar og jarðabætur

Á túnakorti Hellis sem sennilega var teiknað í kringum árið 1920 var skráður bær , matjurtagarður og eitt útihús. Matjurtagarðurinn var þá 585 m² að stærð og túnið 3,8 ha og af því 2/3 slétt. (Túnakort [1920]. *Hellir*) Árið 1932 var matjurtagarðurinn orðinn töluvert stærri eða 1000m² en túnið minnkað og orðið 2 ha að stærð. (*Fasteignabók*. 1932:19)

Landgæðum Hellis er vandlega lýst í *Jarðabókinni* og er lýsingin hér orðrétt: „Túninu spilla steinar, er falla úr grjótklettum og í túninu standa. Engjar eru ut supra um Laugarbakka en spillast þó árlega sem og hagnýri af umferðarfólki því. sem flutt er á Hellirsland yfir Ölvessá á Laugardælaferju. Hólmi liggur í ánni allnær landi, þar er eggver nokkurt, sem ábúendur þessarar jarðar eigna sjer eftir tilsögn landsdrottna, og brúkar sá sem landsdrottinn leyfir; þó er hólminn og eggverið ekki aldeilis átölulaust af prestinum að Laugardælum. Nú brúkar Hellis ábúandi þennan hólma eftir landsdrottins orðlofi, en geldur þar af í sjerílagi, hefur þó forlíkast um presturinn í Laugardælum mætti nýta sjer hólmann, sem þar fyrir skyldi gefa og hefur gefið ábúandanum recognition eftir accorde.“ (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:292-3)

Í *Sunnlenskum byggðum* er jörðinni lýst svo: „Land Hellis nær frá Ölfusárbrú 2 km upp með ánni að Hellisgili og þaðan upp í Ingólfsfjall og mjókkar heldur er ofar dregur. Það er um 260 ha. að stærð.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:358)

„Jörðin er um 250 ha. og takmarkast að norðan af Ingólfsfjalli, að austan af línu úr Fjallstúni í Merkiholt, síðan ræður Ölfusá að brúnni og gamli þjóðvegurinn upp í Ingólfsfjall.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:411)

„Í hlíðum Ingólfsfjalls eru grýttar brekkur, neðar mýri og holt, þurrara þegar dregur niður að Ölfusá. Vetrararbeit sæmileg á mýrunum og skjólgott. Mótak gott.“

(*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:416) „Landið er mestallt svaðblautar mýrar ofantil en með Ölfusá eru þurrir vallendisbalar með grágrýtisholtum. Mikil umferð var fyrrum um mýrina að Laugardælaferjustað. Þar er gamall upphlaðinn vegur yfir, Hellisbrú. Túnið var allt á Túnholnum og gaf af sér 3 kýrfóður, sæmilega grasgefið en mjög þýft. Mýrarnar umhverfis voru mjög blautar og illar yfirferðar í rosatið og slægjur mjög lélegar. Vetrararbeit var einnig léleg. Uppmýrin fór oft öll undir svell á vetrum þegar hann fraus og rann á. Tók þá alveg af beit. Þó var alltaf nokkur beit með ánni og þurrir geirar með fjalldrapa niður af Eyðihvammi ... Mótak var ágætt austur í Hellisgili (Ferjugili), 16 stungur á þykkt.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:411) Hlunnindi jarðarinnar voru lax og silungur. (Lárus Ág. Gíslason hreppstjóri og fyrrverandi búnaðarþingsfulltrúi. [Ártal vantar]:294)

Ýmsar náttúruhamfarir hafa skolið á Sunnlendingum sem og landsmönnum öllum síðan land byggðist, og þær ollið miklu tjóni. Jarðskjálftar miklir ollu gríðarlegum skemmdum árið 1896 í Ölfusinu og sveitunum í kring. Í úttekt sem gerð var má sjá að bæjarhús Hellis voru sex og peningshúsin sömuleiðis, fyrir jarðskjálftana. Áhrifin urðu þau að öll bæjarhúsin skemmdust mjög mikið sem og fimm peningshúsanna, en eitt þeirra gjörféll. (Þorvaldur Thoroddsen. 1899 og 1905:190)

Frá Helli gekk Laugardælaferjan yfir Ölfusá. (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:416) Að ferjunni lá Hellisbrúin en um hana segir í *Árbók ferðafélagsins 2003*: „Spelirnir vour þrír, enda stundum talað um Hellisbrýr, allt jafn blautt. Með orðinu brú er hér átt við það að stöðugt var borin snidda og möl í veginn en sökk nánast jafnharðan. Nyrsti spottinn náði að Miðaftansholti, síðan var Stekkjarholt og Hádegisholt næst okkur. Eyktarmiðin eiga auðvitað við Hellisbæinn. Frá Kallþúfu lá svo ferjuvegurinn upp með ánni, undir Grímsklettum, um hálfan km að ferjustað.

Bærinn Hellir fór í eyði um miðja síðustu öld. Nú hafa skógræktarmenn á Selfossi, á síðustu tveim áratugum, komið hér upp vænum og fjölbreyttum skógi. Framræsla og oníbornir stígar hafa nánast eytt sökkurhættu.“ (Þór Vigfússon. 2003:136)

Fjall

Fjöldi minja: 8

Saga

Leifar hins forna höfuðbóls Fjals eru friðlýstar síðan 05.05.1927. (*Fornleifaskrá. Skrá um friðlýstar fornleifar*. 1990:77) Býlið hefur sennilega verið byggt á fyrstu árum Íslandsbyggðar og haldist í byggð fram á 18. öld, en saga jarðarinnar er mjög slitrótt. Engar heimildir eru til um jörðina eftir að *Manntalið* var skráð árið 1703, en þá bjuggu á Fjalli hjón með þrjú börn. (*Manntal á Íslandi árið 1703*. 1924-1947:557) Grímur sýslumaður Magnússon átti jörðina Fjall í Ölfusi árið 1723 en þá var jörðin komin í eyði svo það virðist hafa gerst á árunum 1703-1723. (Árni Óla. 1959:13) Sennilega hefur verið kirkja á Fjalli við lok 14. aldar þó svo engar minjar séu af henni sjáanlegar. Í Wilkinsmáldaga frá 1397 í *Íslensku fornbréfasafni* segir „Kirkiann j Fjalli a tuær kluckur ad kirkiunni a Strond. Jtem er þar biskups lykneski er herra Grymur hafde ætlad til Bænhvssins j Herdysarvijk“ (*Diplomatarium Islandicum*. IV. 1897:101) Þetta er eina örugga heimildin um kirkju þarna en „...hvergi minnst á predikanir né tíðasöng þar.“ („Var Fjall fyrsti landnámsbærinn?“ 1982:6) Bæjarblaðið segir: „Klukkur og klukknastringar eru ekkert sérfyrirbæri kristinnar trúar, þær voru þekktar í svokölluðum heiðnum sið og gætu þessvegna verið komnar frá bæ Ingólfs á Fjalli, þótt þær löngu seinna hafi verið notaðar til að hringja til tíða í Selvogi og þá kallaðar kirkjuklukkur.“ („Var Fjall fyrsti landnámsbærinn?“ 1982:6) Þetta er áhugaverð kenning en á varla við rök að styðjast þar sem segir að „Kirkiann j Fjalli a tuær kluckur ad kirkiunni a Strond.“ (*Diplomatarium Islandicum*. IV. 1897:101) Samkvæmt því hefur að öllum líkindum verið kirkja á Fjalli þegar fornbréfasafnið er ritað og því hafa þær verið kirkjuklukkur, ekkert segir þó um uppruna þeirra og gætu því klukkurnar í sjálfu sér hafa verið í eign Ingólfs í fyrri tíð. Fjall hefur nokkuð oft birst í heimildum fyrri tíma en jarðarinnar er getið á þremur stöðum í *Biskupasögum* (Guðmundur Kristinsson. 1991:51) en elsta heimildin er *Landnámabók* hún segir:

„Hann [Ingólfur] var enn þriðja vetr undir Ingólfsfelli fyrir vestan Ölfusá [þar sem sumir menn segja, at hann sé heygðr...].“ („Íslendingabók Landnámabók. Fyrri hluti.“ 1968:45) Af þessu má glöggst sjá að Ingólfur Arnarson bjó undir Ingólfsfjalli veturinn 873-874. (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:354) en hvort það var á þessari tilteknu jörð er ekki vitað, þó vilja margir meina það. „Þjóðsögurnar gera ráð fyrir tveimur stöðum sem mögulegum bústað Ingólfs þennan vetur. Önnur er að hann hafi búið þar sem síðar reis höfuðbólið Fjall, sem er beint upp af Hellismýrinni á Selfossi ... Önnur sögn gerir ráð fyrir að bær Ingólfs hafi staðið á Hólsstöðum eða Hólmstöðum [í Ölfusi].“ (Bjarni Harðarson. 2001:59) Í *Landnámu* birtist jörðin aftur en þar segir frá Ormi hinum gamla: „Ormr enn gamli, son Eyvindar jarls, Arnmóðssonar jarls, Nereiðssonar jarls ens gamla; Ormr nam land fyrir austan Varmá til Þverár ok um Ingólfsfell allt ok bjó í Hvammi.“ („Íslendingabók Landnámabók. Fyrri hluti.“ 1968:390) Næst birtist Fjall í heimildum árið 1277 og sé þetta rétt jörð virðist þá vera kirkja á þessum árum á Fjalli: „... er hann ritaði enn til beggja byskupanna þjóðandi þeim at leysa þann mann er Oddr hét ok var Þórarinsson, bróðir Þorvarðar, af því tveföldu banni sem hann stóði í, þá er hann var veginn í Geldingaholti; því öðru sem Heinrekr byskup bannsetti hann fyrir upptekt þeira peninga sem í kikjur voru bornir í Felli ok í Grímsey ok at Ljósavatni, ok svá fyrir rán í Hvammi ok Oddr kallaði sektarfé, ...“ („Biskupa sögur III.“ 1998:66) Árið 1524 verða eigendaskipti á jörðinni en svo segir í *Fornbréfasafninu* „Ögmundur biskup í Skálholti fær Snæbirni Gíslasyni til fullrar eignar Arnarbæli og hálf Fjall í Ölvesi, fyrir jarðirnar Haukaberg og Rakstaði á Barðaströnd og Indriðastaði í Skorradal.“ (*Diplomatarium Islandicum*. IX. 1909-1913:258) Fjall hefur verið eign Skálholtsstaðar árið 1604 en þá bjó þar Eydís Helgadóttir, móðursystir Odds biskups. (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:410) Fjall hefur ekki alltaf gengið undir nafninu Fjall en upphaflega er jörðin talið hafa heitið „... undir Felli en síðar Fjall í Ölfusi til aðgreiningar frá Fjalli á Skeiðum. Þar hefur verið stórbýli í fonröld og mun víst vera sá bær, sem Sigurður múli er látinn búa á, sem frá er sagt í Harðarsögu.“ (Guðmundur Kristinsson. 1991:50-51; „Harðar saga.“ 1991:4) Af þessu má sjá að jörðin Fjall hefur verið byggð mjög snemma en ekkert er vitað nákvæmlega um það hvenær og afhverju býlið lagðist í eyði, en þó geta menn sér þess til að ástæðan kunni að vera hrun úr Ingólfsfjalli. Þegar *Jarðabókin* er rituð er jörðinni skipt í tvo parta en ekki eru neinar heimildir fyrir skiptingu jarðarinnar á öðrum tímum. (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:391) Árið 1706 var *Jarðabókin* rituð og þá

var Fjalli skipt niður í fjóra bæi; þá Fjall, Laugarbakka, Helli og Fossnes. Árið 1723 voru bæði Fjall og Fossnes komin í eyði og höfuðbólið flutt til Hellis. (Árni Óla. 1959:13) Fossnes byggðist aftur. Árið 1840 er Fjall skráð eyðijörð. (*Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843*. 1979:203-4) „Í elstu jarðabókinni 1695 er Fjall talin 20 hundr.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:410) Þegar *Jarðabókin* var rituð árið 1706 var jarðardýrleiki Fjalls xxx c „... og so tíundast fjórum tíundum“ (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:391) og árið 1723 var jörðin enn 30 hundr. (Árni Óla. 1959:13) Dýrleiki Fjalls, (ein af fjórum jörðum sem Fjall skiptist í) var „...talinn og tíundaður vi c 1xxx álnir“ af öðrum partinum og iii c x1 álnir af hinum. (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:391) Kvaðir voru engar, en landskuld af fyrri partinum var xxx álnir og x álnir af hinum. Leigukúgildin voru ii af fyrri partinum og betalast leigurnar í smjöri til landsdrottins, leigukúgildin voru engin af hinum partinum (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:391)

Náttúrufar og jarðabætur

Hinar ýmsu heimildir hafa sagt hvar tóftir Fjalls eru en í *Árbók Ferðafélagsins* segir: „Tættur Fjalls-bæjarins eru um 500 m austan Blákolls, fast ofan bílabrautar. Þjóðleiðin forna mun hafa legið um hlaðið milli bæjarhúsanna, en þegar bílvegur var gerður neðan tóftanna mun hafa sneiðst lítillaga af þeim. Bæjarstæðið er á uppgróinni skriðubungu og er allmikil grasflöt þar uppaf og að fjallsrótum. Kallast þar Fjallstún og er önnur tóftaþyrping af útihúsum spölkorn norðar og litlu lengra frá veginum; má enn greina básaskipan í fjósi.“ (Þór Vigfússon. 2003:145) Samkvæmt *Sunnlenskum byggðum* var það við landsuðurshorn [Suðaustan] Ingólfsfjalls. (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:410) Í bókinni *Landið, fólkíð og þjóðtrúin* er staðsetningunni lýst svo: „Tættur Fjalls eru fast við Biskupstungnabraut þar sem vegurinn liggur hvað næst fjallinu.“ (Bjarni Harðarson. 2001:59) Umhverfi Fjalls er svo lýst: „Mikið er af dýjum þarna í jaðrinum, svo ekki hefur verið langt að sækja vatnið. Fjallstúnið er hryggmyndað hæðardrag, sýnilega framburður úr fjallinu, enda rennur gil þarna niður austanvert við túnið og nefnist Fjallsgil. Þar litlu austar er stórfelld klettaurð af niðurfjöllum björgum, sem kallaðir eru Fjallsklettur.“ (Jóhann Kr. Ólafsson. 1957:B 22) *Jarðabókin* segir „Túninu spilla stórbjörg, er úr fjallinu

hrapa og so grjótskriður, so að fyrir því hafa menn orðið að færa fjós og garða, til að forða kvikfje sínu. Engjar eru sama skaða undirorpnar.“ (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:391) „Meðan stórbýla var í Fjalli fyrrum, hefur þar verið gott undir bú og tún eigi alllítill. En skriðurennisli úr Brennudalsgili spillti túninu smám saman og síðast er líklegt, að eitt skriðuhlaup hafi riðið baggamuninn og gert túnið að grjóturð og brotið bæinn.“ (Guðmundur Kristinsson. 1991:53) Hellir var sú hjáleiga sem mest fékk af landi Fjalls. Umhverfi þessa parts einkennist af grýttum brekkum Ingólfsfjalls, neðar eru mýri og holt en jarðvegur er þurrari þegar dregur niður að Ölfusá. „Vetrarþétt sáemileg á mýrum og skjólgott. Mótak gott.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:416) Laugarbakkar voru sömuleiðis byggðir úr landi Fjalls og þar er umhverfið lítt gróið upp við Ingólfsfjall. „Fjallsbrúnn er brattar eggjar og víða stórgrýtt af hrúni úr fjallinu. Þar er skjólsælt og gras á milli klettanna. Neðar hallandi mýri, blaut við fjallsræturnar en neðar þurrar og holt gróin. Þurrleitt við ána.“ (*Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981:417)

Aðrar upplýsingar

„Sagan segir að einu sinni hafi komið að Fjalli kona sem var að því komin að fæða barn og baðst gistingar. Henni var úthýst og átti barnið í skúta við Sængurkonustein. En um nóttina hefndist heimafólki harðneskjan því skriða hrundi úr fjallinu og tók af bæinn Fjall þannig að enginn komst þaðan lífs. Sængurkonusteinn var færður til vegna jarðrasks á 20. öld og týndist raunar um tíma. Hann stendur núna rétt við steininn Blákoll en sá hrundi úr Ingólfsfjalli við jarðskjálftana 1896. Áður stóð Sængurkonusteinn um 90 metrum vestan við Blákoll.“ (Bjarni Harðarson. 2001:65-66) Vegagerðin fjarlægði síðar Sængurkonustein og varpaði honum í gryfju. Þjóðminjavörður og Árni Óla áttu svo þátt í honum var bjargað þaðan. Vegagerðin sá um að hífa steininn upp og Sigurður á Tannastöðum fylgdist grannt með. Ekki var unnt að láta steinninn á sinn upprunalega stað og var honum því valinn nýr staður, rétt hjá Blákolli, og er hann þar í dag (2005). (Árni Erlingsson. 1983, 20. janúar:9)

Fossnes saga

Fyrstu heimildir um jörðina Fossnes er frá árinu 1502 en þá selu Stefán Skálholtsbiskup Þorvarði Erlendssyni lögmanni Árbæ og Fossnes fyrir 30 hdr (Íslenzt fornbréfasafn VII bls. 622-23)

Árið 1546 gefur Erlendur Þorvarðson Gissuri biskup tilkall sitt til jarðana Árbæjar, Þórusastaða og Fossnes (Íslenzt fornbréfasafn XI bls 472)

Í manntalinu 1703 býr á Fossnesi Ólafur Brandsson ásamt konu, vinnukonu og barni (Manntal 1703)

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín er greint ftá því að jarðadýrleiki jarðarinar sé 10 hundruð og landskuld 30 álnir. (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín 1918-1921:393)

Í manntölunum 1729 og 1735 er ekki getið um ábuendur á Fossnesi, en árið 1758 býr þar Freygerður Þóroddsdóttir frá Helli og bjó ein á Fossnesi í 35 ár. Í suðurlandskjálftunum árið 1784 gjörféllu þar öll hús, en hún hélst þó við með eina kú og tvær ær, uns hún hætti búskap árið 1793 þá 71 árs að aldri. Bróðiðr hennar settist þar að árið 1793 og var síðasti bóndin sem vitað var um að Fossnesi. Árið 1801 er Fossnes komið í eyði og byggðist ekki aftur. (Saga Selfoss 1. 1991:67)

Fornleifaskrá



Fossnes

Fjöldi minja: 5

Hellir 182356 489 - 9

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Útihús

Tegund: Tóft

Staðsetning: X: 401292 Y: 383783

Lengd: 22 m

Breidd: 13,5 m

Ástand: Gott

Horfin: Nei

Hættumat: Mikil hætta

Hættuorsök: Ábúð

Friðlýst: Nei

Staðhættir

Um bæinn sem stóð á Fossnesi segir

Brynjólfur Jónsson í *Árbók*

fornleifafélagsins: „Rúst þess bæjar sjest

skammt frá Hvítá litlu ofar en á móts við bæinn á Selforsi. Það er nú í Hellislandi, því landið lagðist til þeirrar jarðar, var þar stekkur frá Helli um hríð, en er nú aflagður fyrir löngu.“ (Brynjólfur Jónsson. 1981:19-20) *Jarðabókin* segir að Fossnes hafi verið fjórða býli af sömu jörð og Fjall. „Dýrleiki þess er talinn og tíundaður x.“ (Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:393) *Örnefnaskráin* segir ekki mikið um býlið annað en að „Fossnes var sérstakt býli; það var rétt á móti Selfossi. Þar sést fyrir túni, vatnsbóli og tóftum. Jörðin hefir verið fremur lítil“ (*Örnefnatal í Hellislandi 1931. Skyggnir II:1*)

Tóftin er í Fossnesi um 70 m í vesturátt frá Sláturhúsi Suðurlands. Tóftin stendur á smá hæði í túni norður af Ölfusá í norður átt frá Selfosskirkju. Tún Fossness nær alveg niður að bökkum Ölfussár.

Lýsing

. Tóftin er nokkuð stór, mjög vel greinileg og stendur hærra en túnið í kring. Hún eru vel gróin og að litlu leyti er gróðurinn öðruvísi á tóftinni en í umhverfinu í kring.



Hugsanlegt er að tóftin sé Stekkur eða útihús frá Helli sem heimildir eru um (Brynjólfur Jónsson. 1981:19-20), enda mun betur uppistandandi en aðrar tóftir á svæðinu og ber öll merki þess að vera yngri en hinar tóftirnar. Tóftin sýnir tvö rými, nokkuð stór og áfast rými að aftan sem liggur þvert á hin tvö og gæti verið hlaðan. Tóftin er lengst um 22 m og breiðust um 13.5 m og er þá meðtalið hrun úr veggjum.

Heimildaskrá

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi*. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Brynjólfur Jónsson. 1981. „Rannsókn í Mýra- Hnappadals- og Snæfellsnessýslum sumarið 1896.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1897*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.

Örnefnatal í Hellislandi 1931. *Skyggir II*. Ölfushreppur, Árnessýsla. Örnefnastofnun.

Hellir 182356 489 - 10

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Útihús

Tegund: Tóft

Staðsetning: X: 401299 Y: 383783

Lengd: 8 m

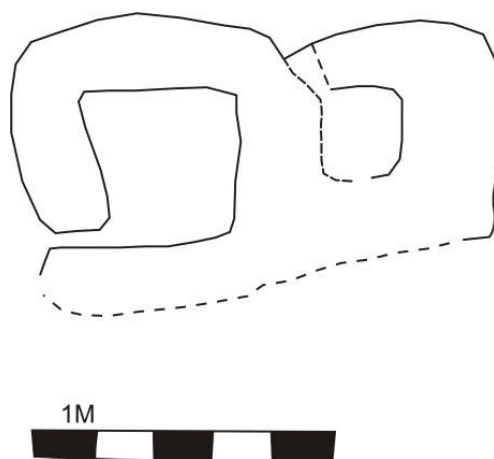
Breidd: 5 m

Ástand: Slæmt

Horfin: Nei

Hættumat: Mikil hætta

Hættuorsök: Ábúð



Teikning 1 Útihús á Fossnesi

Staðhættir

3 m suður af fjárhústóft [182356-489-9] í Fossnesi eru litlar tóftir neðar á hæðinni en fjárhústóftin stendur á.

Lýsing

Tóftin samanstendur af tveimur litlum hólfum og eru óljósar hleðslur í kring.

Innanmál stærra hólfins er 2 1/2 x 2 1/2. Minna hólfíð er 1 1/2 x 1 1/2 m að innanmáli. Tóftin er í brekku og hefur þrjá útveggi en brekkan myndar fjórða vegginn. Tóftin hefur líklega verið lambhús.

Hellir 182356 489 - 11

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Óþekkt

Tegund: Tóft

Staðsetning: X: 401241 Y: 383809

Hleðsluhæð: 40 cm

Ástand: Slæmt

Horfin: Nei

Hættumat: Mikil hætta

Hættuorsök: Ábúð

Friðlýst: Nei

Staðhættir

Um 50 m suðvestur af útihúsatóftinni [182356-489-9] er annar hól og efst á honum eru óljósar tóftir eða tóftarbrot og ekki unnt að segja til um hvaða hlutverki þær hafi gengt.

Lýsing

Tóftin er mjög ógreinileg en þó greinilega gerð af manna höndum og er hæðsti hleðslubútur um 40 cm á hæð.



Mynd 1 Óljós tóftarbrot í Fossnesi Tekið í S

Hellir 182356 489 - 12

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Óþekkt

Tegund: Tóft

Staðsetning: X: 401276 Y: 383842

Ástand: Slæmt

Horfin: Nei

Hættumat: Mikil hætta

Hættuorsök: Ábúð



Mynd 2 Óljósar tóftir í háu gras. Tekið í N

Friðlýst: Nei

Staðhættir

40 m norður af tóftarbrotunum [182356-489-5] og um 100 m vestur af Sláturhúsi Suðurlands er hæsti hóllinn í Fossnesi og þar sást óljósar tóftir.

Lýsing

Tóftin samanstendur af óljósum veggjarbrotum sem eru mikið sokknar. Gróður bendir sterklega til tófta og sýnir hann hólfi tóftarinnar. Að öllum líkindum var þetta bær enda bæjarstæði gott, og rökrétt miðað við nálægð við Ölfusá og velja sér þarna bæjarstæði. Allar aðrar tóftir í Fossnesi standa líka á hólum. Þetta er líklega mjög forn bær miðað við hve óljósar hleðslurnar eru.

Hellir 182356 489 - 13

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Rétt

Tegund: Tóft

Staðsetning: X: 401292 Y: 383783

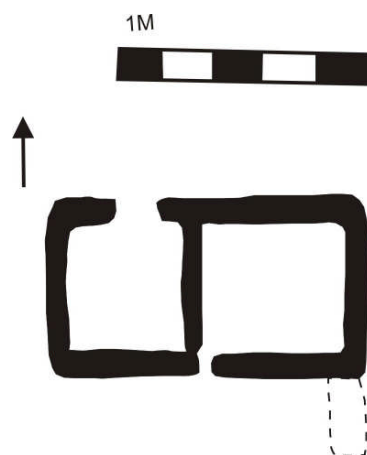
Hleðsluhæð: 40 cm

Lengd: 6 m

Breidd: 3 m

Ástand: Slæmt

Horfin: Nei



Teikning 2 Tóft á bæjarhólnunni í Fossnesi

Hættumat: Mikil hætta

Hættuorsök: Ábúð

Friðlýst: Nei

Staðhættir

Við norðurenda fjárhúsa Fossness [182356-489-3] er rétt eða aðhald með húsi en það er um 8 m á milli þess og útihúsanna. Réttin er á milli. Tóftin er um 70 m SV af Sláturhúsi Suðurlands og er á smá hæð í túni norður af Ölfusá og sér þaðan í beina stefnu suður í Selfosskirkju.

Lýsing

Tóftin er 6x3m að utanmáli og mjög gróin, engin munur er á gróðrinum í kring og á tóftinni sjálfri. Hleðslur standa um 40 cm upp úr jörðinni. Það virðist vera leifar húss í norðri og á milli þess og fjárhússins [182356-489-3] er rétt.

Hellir 182356 489 - 14

Sérheiti: Fossnes

Hlutverk: Garður

Tegund: Garðlag

Staðsetning: X: 401091 Y:384013

Hleðsluhæð: 40 cm

Lengd: 145 m

Breidd: 1 m



Mynd 3 Garðurinn tekið í norður

Staðhættir

Um 20 m norður af Árbæjarvegi og um 150 m austur af Árbæ er garðlag.

Lýsing Gaðurinn er um 145 m að lengd og liggur í N-S. Hann er um 1 m á breidd hæð hans er um 30-40 cm. Garðurinn virðist ekki vera gamall og mjög ólíklegt að hann sé frá Fossnesi sem fór í eyði ári 1801. Garðurin er á svæði sem áður tilheyrði Árbæ í Ölfusi, sem komin er í eyði og var um kílómeter í burtu. Árbær sem nú stendur er nýbýli og er mun nær garðinum. Sterkar líkur eru á að garðurinn sé ávetugarur frá 20. öld.

Niðurlag

Við vettvangsrannsókn fannst einn garður, sem að öllum líkindum er ekki mjög gamall.

Minjar á bæjarhól Fossness eru á svæði sem undanskilið er deiliskipulagi(sjá kort) og því ekki í hættu vegna fyrihugaðra framkvæmda. En skráning þeirra var látin fylgja með.

Heimildaskrá

Árnessýsla. *Sýslu- og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843*. 1979. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Sögufélag, Reykjavík.

Árni Erlingsson. 1983, 20. janúar. „Um örnefni undir Ingólfsfjalli- Hugleiðingar leikamanns.“ *Bæjarblaðið*, bls. 9.

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi*. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Árni Óla. 1959. *Grafið úr gleymsku*. Bókaútgáfa menningarsjóðs, Reykjavík.

„Biskupa sögur III.“ 1998. *Íslenzk fornrit XVII. bindi*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

Bjarni Harðarson. 2001. *Landið, fólkið og þjóðtrúin. Kortlagðir álagablettir og byggðir trölla, álfa, drauga, skrímsla og útilegumanna í Árnesþingi*. Sunnlenska bókaútgáfan, Selfossi.

Brynjólfur Jónsson. 1981. „Rannsókn í Mýra- Hnappadals- og Snæfellsnessýslum sumarið 1896.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1897*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf

og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn. IV. 1897. Hið íslenska bókmenntafjelag, Kaupmannahöfn.

Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn. IX. 1909-1913. Hið íslenska bókmenntafjelag, Kaupmannahöfn.

Fornleifaskrá. Skrá um friðlýstar fornleifar. 1990. Ágúst Ó. Georgsson tók saman. Fornleifanefnd- Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.

Guðmundur Kristinsson. 1991. *Saga Selfoss I. Frá landnámi til 1930.* Selfoskaupstaður.

„Harðar saga“.1991. *Íslensk fornrit XIII. bindi.* Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

„Íslendingabók Landnámabók. Fyrri hluti.“ 1968. *Íslensk fornrit I. bindi.* Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

Jóhann Kr. Ólafsson. 1957. „Sængurkonusteinn“. *Lesbók Morgunblaðsins*, bls. B 22-23.

Manntal á Íslandi árið 1703. 1924-1947. Tekið að tilhlutan Árna Magnússonar og Páls Vídalín. Hagstofa Íslands, Reykjavík.

Sunnlenskar byggðir II. Flóinn. 1981. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. Páll Lýðsson bjó til prentunar. Búnaðarsamband Suðurlands, (án útgáfust.).

„Var Fjall fyrsti landnámsbærinn?“ 1982. *Bæjarblaðið*. 14. tbl. 1. árg. ,bls. 6-7.

Þór Vigfússon. 2003. „Sængurkonusteinn og Bærinn Fjall.“ *Árbók 2003.* Ferðafélag Íslands, Reykjavík.

Þórður Ögm. Jóhannsson. [Ártal vantar]. *Laugarbakkar*. Ölfushreppur, Árnessýsla. Örnefnastofnun.

Örnefnatal í Hellislandi 1931. Skyggir II. Ölfushreppur, Árnessýsla. Örnefnastofnun.